

903/904(497.11)

904:725.963(497.11)

902.2(497.11)"2009/2015"

Љубиша Васиљевић¹
Народни музеј Крушевац

АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА НА ПРОСТОРУ НАСЕЉА СТАЛАЋ И ГРАД СТАЛАЋ

Апстракт: Насеља Сталаћ и Град Сталаћ налазе се у Општини Ћићевац. Раздвојена су током Јужне Мораве. У атару насеља Сталаћ регистровани су археолошки локалитети Гологлава (праисторијска градина), Топлик (праисторијски локалитет), кућни плац породице Петровић и школа (праисторијска некропола). Могуће је да је црква Светих Архангела постојала и у периоду средњег века. У Град Сталаћу налази се познато истоимено средњовековно утврђење. Непосредно поред бедема утврђења су римске пећи за печење опека и црква Светог Духа. На другом крају насеља лежи вишеслојни локалитет Укоса са значајном фортификацијом из касноантичког/рановизантијског периода. Истраживањима суседног локалитета Кућиште откривена је некропола.

Кључне речи: Сталаћ, Град Сталаћ, праисторија, антика, средњи век, утврђење, римске пећи, Топлик, Гологлава, црква Светих Архангела, црква Светог Духа, Укоса, Кућиште.

Насеља Сталаћ и Град Сталаћ раздвојена су током Јужне Мораве. Налазе се на излазу из Сталаћке клисуре, последњем сужењу у композитној долини Јужне Мораве, у близини места Саставци, где се, на 144 метра надморске висине ападна Морава и Јужна Морава спајају и чине Велику Мораву. Насеље Сталаћ (до 1953. године Село Сталаћ) налази се у Општини Ћићевац, девет километара југозападно од аутопута еоград Ниш (код Појата), на најистуренијој тачки Послонских планина. Град Сталаћ лежи на супротној, левој обали Јужне Мораве, североисточно у правцу Крушевца. Смештен је на ободу Мојсињских планина.

На простору ових насеља, још од праисторијских времена, одвијао се буран живот о чему сведоче археолошки локалитети са којима ћемо се упознати у овом раду.

Најбоље истражен локалитет у атару Сталаћа представља праисторијска градина Гологлава, позната и под називом Ђула. Налази се на доминантној тераси (кота 175 метара), са леве стране пута који води у правцу Крушевца. Стране узвишења стрмо се

¹ ljubisa05@gmail.com

спуштају у правцу Почопањског потока са једне, и моравске равнице, са друге стране. У осталим правцима, Гологлава је са околином повезана забрђем, познатим под називом Почопањ.

Локалитет је откривен случајно, приликом радова на просецању локалног пута. Том приликом су у профилу пронађени трагови грађевинских објеката, на које је скренуо пажњу наставник Десимир Илић из Сталаћа. Археолошко истраживање локалитета изведено је у организацији ал канолошког института САНУ из ео града и Народног музеја Крушевац, у оквиру пројекта *Етногенеза праисторијских и античких култура у долини Западне Мораве и Расине*.

Током археолошких истраживања, од непокретних налаза откривени су остаци две куће (за једну је извесно да је имала правоугаону основу) и једне јаме. Покретни археолошки материјал је релативно бројан и чине га налази керамике заступљене у бројним облицима (зделе, шоље, пехари, урне, лонци, питоси...), предмета од кости (алатке од јелењег рога, коштана шила...) и метала (бронзано копље са усадником и врхом пламенастог типа, бронзане игле и прстен са укрштеним крајевима), као и малобројни налази предмета од ћилибара, кремена и камена (Чађеновић 2003: 41–54)

На основу анализе откривеног материјала, првенствено керамике, утврђено је да се на Гологлави налази вишеслојни локалитет из средњег бронзаног доба (ватинска културна група) и почетака старијег гвозденог доба Ia. У слоју из гвозденог доба разликују се две врсте керамике: идентична са културном групом Параћин I–II и са карактеристикама брњичке културне групе (Стојић, Чађеновић 2006: 207–212).

Локалитет Гологлава припада типу насеља на узвишењима (градине) какве су подизане од енеолита до краја гвозденог доба. По правилу се налазе на тешко приступачним, али релативно ниским планинским врховима. Подизане су на свим местима где су природни услови то дозвољавали, у циљу заштите околног подручја. Постојање сличног градинског локалитета из периода старијег и млађег гвозденог доба, утврђено је и на вишеслојном локалитету Укоса у Град Сталаћу, о коме ће касније бити још речи.

На подручју Сталаћа, постоји још локалитета из периода металних доба, али они још увек чекају тренутак када ће бити археолошки истражени. Изгледа да је најзначајнији локалитет Топлик, смештен на заравни која се благо спушта ка Топличком потоку. Локалитет је доста уништен пољопривредним радовима, али се на њему и даље проналазе фрагменти керамичких посуда, а

познато је да су овде пронађене и две камене секире које се чувају у школи у Сталаћу. Други локалитет забележен је на имању породице Петровић, где је пронађен гроб спаљеног покојника из бронзаног доба. Поред урне, пронађено је и шест шоља које су биле положене као гробни прилог. Народни музеј Крушевац успео је да дође до две од поменутих шоља. Могуће је да је на овом месту постојала некропола која је припадала насељу на Топлику. У Сталаћу је, приликом копања темеља за школу, пронађена и биконична урна која се данас налази у Народном музеју Крушевац (Чађеновић 2002: 8).

Изгледа да у наредним периодима, латену, римском и рановизантијском периоду и епохи средњег века, живот није тако бујао на простору Сталаћа, као што се археолошки налази сведоче о насељености и грађевинској делатности на подручју Град Сталаћа. Али, можда нас нека будућа археолошка истраживања демантују по том питању. До тада ћемо се задовољити основаном претпоставком да се између данашњег Сталаћа и Град Сталаћа, налазио један од најважнијих античких прелаза преко реке на простору читавог Поморавља (Рашковић 2002: 12).

У сваком случају, археолошки налази не пружају податке све до периода када је подигнута црква Светих Архангела у Сталаћу. априлно, ни за ову цркву немамо поуздано сведочанство о времену њеног подизања. Не спомиње се ни у једном историјском извору, мада се очувала традиција која је повезује са судбином средњовековног града Сталаћа.

Налази се на два километра удаљености од центра данашњег насеља, на пространом равном платоу, непосредно поред обале мањег потока. Има триконхалну основу, са пространом полукружном апсидом и бочним конхама, као и истовремено грађеном припратом. Идо ви су подигнути од ломљеног и притесаног камена, при чијем је ређању употребљавана опека ради изједначавања редова. Средишњи део наоса је вероватно био засведен полуобличастим сводом, изведеног тесаницима од пешчара. Понегде је очуван под од правилно сложених шестоугаоних опека. Очувани остаци фресака не пружају податке за сигурно датовање. Ипак, констатовани архитектонски облици највише упућују на могућност да је црква настала у периоду турске власти, можда тек у XVII веку (Станић 1980: 69; Алексић 2002: 20-21).

Археолошка истраживања простора цркве вршена су 1977. године, а њима су следили конзерваторски радови, приликом којих је изведена рестаурација само оних елемената чији су облици били познати.

Током археолошких истраживања, око цркве откривено је више камених стопа са овалним удубљењима за дрвене стубове, који су служили за ојачање камене конструкције. У унутрашњости цркве пронађени су остаци кровних опека типа тегула или ћеремиде. Испод слоја поломљених опека, у већем делу истраженог простора није било никаквих налаза. Изузетак представљају две затворене целине. Прву целину представља налаз, откривен на приближној средини наоса, где се могао налазити амвон. На том месту пронађена је јама испуњена малтером са три керамичка суда, који су се овде налазили у секундарној употреби, мада иа тачну намену у цркви не можемо прецизно одредити. Имајући у виду да су постављени наопачке и пробушени на дну, могли су имати улогу у побољшању акустике, мада би, у том случају, представљао врло редак случај да се посуде за акустику уграђују у под (Вукадин 1988: 219–222).

начајан налаз откривен је и приликом конзерваторских радова, током захвата везаних за постављање новог пода. Тада је откривена остава од 24 златника. Остава је пронађена испод пода, у јужном делу наоса. Временски је одређена у другу половину XVII века и садржи два дуката удружених холандских провинција и 22 венецијанска цекина (Иванишевић 1988: 223–226).

У атару Града Сталаћ, свакако су најпознатији остаци средњовековне фортификације, по којој је насеље и понело име. Ипак, овај простор обилује археолошким налазима и из ранијих епоха.

Велика градитељска делатност, спроведена у XIV веку на изградњи моћног утврђења, вероватно је уништила трагове старијих насеља на овом месту, али ипак постоје трагови који нас наводе на овакав закључак. Тако су на овом простору пронађени фрагменти керамике из гвозденог доба (Стојић, Чађеновић 2006: 213). Поред цркве Светог Духа, надомак бедема средњовековног града, пронађена је каснолатенска фибула из I века пре нове ере (Рашковић 2003: 38).

Старији путописци и истраживачи, попут Ф. Каница (Каниц 1985: 99) и М. Ризнића (Ризнић 1891: 60, 62) наводили су могућност да је сталачки град подигнут на темељима римског кастела. Ипак, археолошка истраживања нису потврдила постојање трагова античке архитектуре, нити јасно утврђеног римског културног слоја. На простору Малог града откривене су римске опеке и новчић из IV века, мада се поменути налази могу повезати и са античким

цигларским пећима, које се налазе у непосредној близини (Минић 1991: 313 314).

Из непосредне близине утврђења, поред самих бедема, управо на локалитету Римске цигларске пећи, пронађени су бројнији керамички налази из још старијег праисторијског периода, раног енеолита, односно културној групи у бањ I (Стојић, Чађеновић 2006: 214 215).

Поменути локалитет Римске цигларске пећи налази се у подножју узвишења на чијем врху доминира средњовековни град Сталаћ, у непосредној близини цркве Светог Духа. Константовани су остаци две пећи, док је трећа највероватније уништена приликом проширења локалног пута ка цркви. Археолошки је истражена и конзервирана једна пећ. Истражена пећ састоји се од две коморе – доње, која је служила за ложење и одржавање ватре и горње где се вршило печење цигларских производа (Минић 1991: 309 315). Треба напоменути и да М. М. Васић, почетком XX века, наводи постојање оставе од „37 комада римског новца из Града Сталаћа“ (Васић 1912: 200).

Након што су пећи изгубиле своју функцију, постале су култна места, што доказују откривени гробови са скелетно сахрањеним покојницима.

Сматрамо да је на овом месту постојало античко насеље у периоду II – IV века. Становништво овог насеља се, током IV века, пресељава на недалеко узвишење Укосу, чији стратешки положај је обезбеђивао бољу заштиту у немирним временима касне антике (Васиљевић 2016: 28).

Познато средњовековно утврђење Сталаћ подигнуто је на седластом платоу, на око 2,5 километра удаљености од Саставака. Сигурне податке о постојању града налазимо у писаним изворима са краја XIV века, мада је могуће да се, под називом Исталанган, јавља још почетком XI века, прецизније 1019. године, у повељи византијског цара Василија II издатој Охридској архиепископији (ерић 2002: 14).

Археолошким ископавањима, спроведеним у сарадњи Археолошког института из Београда, завода за заштиту споменика културе Краљево и Народног музеја Крушевац у периоду од 1971 1987. године, потврђена је претпоставка о Сталаћу као главном утврђењу на цариградском друму, које је штитило прилаз Крушевцу, односно унутрашњости Моравске Србије (Васиљевић 2007: 130 134).

Утврђени град има димензије 400 x 200 метара и састоји се од три целине Великог града, Малог града и Донжон куле, највероватније грађених у једном маху. Мали и Велики град били су повезани покретним мостом. еде ми, зидани кречним малтером и каменом у техници трпанца су прилагођени конфигурацији терена. Имају плитке темеље и, изузев Донжон куле, нису ојачани одбрамбеним кулама. Виши део утврђења припада Малом граду, у оквиру кога су констатовани трагови палате окружене тремом са три стране, док су уз бедеме пронађени остаци дрвених конструкција за мање грађевинске објекте. У близини палате пронађен је и бунар коришћен у средњовековном периоду. На највишем делу комплекса налази се Донжон кула, очуване висине од 19,5 метара. Састоји се од приземља и четири спрата. Улаз је на другом спрату, окренут у правцу града. Током кампања истраживања, спроведених на простору Малог града, откривен је бројан археолошки материјал (керамика, оружје, оруђе, алат за занатство, предмети везани за култ...). Имајући у виду да у оквиру утврђења, након разарања које се догодило 1413. године, није настављен живот, откривени археолошки налази илуструју начин живота у периоду не дужем од педесет година (ерић 2002: 15 16)

Непосредно поред бедема сталаћке тврђаве налази се Црква Светог Духа. Иако натпис на цркви говори да је подигнута 1836. године, резултати истраживачких радова указују да потиче из знатно ранијег периода, а да је наведене године извршена реконструкција. Реч је о малој, једнобродној цркви, складних пропорција. У темељима цркве пронађен је златник византиског цара Романа I Лакапина (919 944). Обијање малтерног слоја у унутрашњости грађевине довело је до открића фресака, временски опредељеним у крај XIV почетак XV века. Исто датовање предложено је и за откривене опеке од првобитног кровног покривача (Станић 1980: 70; Алексић 2002: 20). На овом месту треба поменути и да М. Ризнић, износећи мишљење да је данашња црква подигнута на темељима знатно већег средњовековног сакралног објекта, у њеној близини забележио и постојање гробнице у којој су пронађени и „златни чанкасти новци и две минђуше од сребра особитог облика“ (Ризнић 1891: 87).

Узевши у обзир све околности, близину утврђења, налазе фресака и опека, као и белешке старих истраживача, можемо разложно претпоставити да је црква Светог Духа постојала и била функционално повезана са средњовековним градом Сталаћем, мада

је можда постојала и пре његовог подизања, због чега је остала изван бедема фортификације.

Локалитети Укоса и Кућиште налазе се у атару сеоског насеља Град Сталаћ, око два километра јужно од познатог средњовековног утврђења. Смешетени су на широкој коси у саставу Мојсињских планина, смештеној изнад леве обале Јужне Мораве.

Резултати добијени током шест кампања археолошких истраживања (2009–2015. године) показали су да налазиште Укоса представља вишеслојни локалитет који је први пут настањен током периода старијег гвозденог доба, оквирно око VIII века пре нове ере. Вероватно је тада на овом месту подигнута мања фортификација, чији трагови, за сада, нису констатовани. Укоса је као прибежиште коришћена све до коначног римског освајања, до кога је дошло почетком нове ере.

Стратешке погодности Укосе почеле су поново да се користе током антике, односно у немирним временима III–IV века. О животу у античком периоду сведочи и остава бронзаног римског новца из IV–V века, која се састојала од 115 комада. Основано се може претпоставити да је првобитно касноантичко утврђење на Укоси настало у IV веку, када је слабљење централне власти довело до опадања општих безбедоносних услова, што је резултирало тиме да је велики број насеља пресељен на природно заштићене брдске локације. Најважнију улогу утврђење је имало током VI века, када је сигурно било обухваћено таласом реконструкције и доградње утврђених места, које је спровео Јустинијан у нади да ће на тај начин одржати власт на овим просторима. Дужина утврђења износи приближно 300 метара, а ширина варира између 80 и 100 метара. Поред трагова бедема, зиданог од већег, грубо обрађеног камења, пронађене су и грађевине од тврдог материјала, отпадне јаме и гробови са различитом оријентацијом скелета. Поред покретних налази (керамика, оруђе, оружје, новац, накит, декоративни предмети...) сведоче о богатом и интензивном животу који се одвијао на Укоси, која је, поред стратешког, представљала и значајно привредно средиште.

Археолошки налази потврђују наставак, повременог или сталног, живота на Укоси у периоду од VII–XI века, када су се за превласт над овим просторима бориле српске, бугарске и византијске снаге. Још није одговорено на питање да ли је Укоса, у периоду позног средњег века била повезана са средњовековним утврђењем и да ли је имала улогу у систему одбране тога доба. Преглед археолошких локалитета на простору Сталаћа и Град Сталаћа,

завршићемо са локалитетом Кућиште, смештеном на узвишењу поред Укосе, где је утврђено постојање некрополе (Таравићки Пић et al. 2015: 45–56, са старијом литературом).

Преглед археолошких локалитета забележених у атарима насеља Сталаћ и Град Сталаћ сведоч о бурном и континуираном животу на овом простору, али и наглашава бројна нерешена питања. у дућа археолошка, али и истраживања која се буду спроводила у другим научним гранама, сигурно ће пружити нова сазнања везана за прошлост ових крајева.

ФОТОГРАФИЈЕ

Сл. 1 Донжон кула у Град Сталаћу (фото: Љубиша Васиљевић)

Сл. 2 Римска цигларска пећ (фото: Љубиша Васиљевић)

Сл. 4 Скелетни гроб са Кућишта (фото: Душан Рашковић)

Сл. 3 Коштани затварач за торбицу са Укосе (фото: Петар
Ђеранић)

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, М. (2002), Црквени споменици Мојсињско-послонског подручја, у: *Мојсињска Света Гора резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика Мојсињско-Послонског комплекса*, каталог изложбе. Крушевац: Народни музеј Крушевац, 17–22.
- Ђеранић, Н. (2002), Град Сталаћ, у: *Мојсињска Света Гора резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика Мојсињско-Послонског комплекса*, каталог изложбе. Крушевац: Народни музеј Крушевац, 14–16.
- Васиљевић, Љ. (2007), Рад археолошког одељења Народног музеја Крушевац (1951–2001. године) *Крушевачки зборник 12*. Крушевац: Народни музеј Крушевац, 121–142.
- Васиљевић, Љ. (2016), Прилог проучавању античке прошлости у Град Сталаћу, *Браничевски гласник 10*. Пожаревац: Удружење историчара раничева и Тимочке крајине, 25–32.

- Васић, М. (1912), Извештај о раду у археолошком одељењу Народног музеја, *Годишњак Српске Краљевске Академије* 26. ео град: Српска Краљевска Академија, 180-245.
- Вукадин, О. (1988), Археолошка истраживања цркве Светих Архангела у Сталаћу, *Рашка Баштина* 3. Краљево: авод за заштиту споменика културе 219 222.
- Иванишевић, В. (1988), Остава цекина друге половине XVIII века из цркве Светих Архангела у Сталаћу, *Рашка Баштина* 3. Краљево: авод за заштиту споменика културе 223 226.
- Каниц, Ф. (1985), *Србија Земља и становништво*. еогр ад: Српска књижевна задруга.
- Минић, Д. (1991), Цигларска пећ у Сталаћу, *Старинар XL-XLI* (1988-1990). еогр ад: Археолошки институт, 309 315.
- Рашковић, Д. (2002), Антика на подручју Мојсињске и Послонске планине, у: *Мојсињска Света Гора резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика Мојсињско-Послонског комплекса*, каталог изложбе. Крушевац: Народни музеј Крушевац, 11 14.
- Рашковић, Д. (2003), Стање истражености античких налазишта Расинског округа Трагом рекогносцирања Драгослава Срејовића и Николе Тасића 1954. године, *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, ур. Никола Тасић, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 31 56
- Ризнић, М. (1891), Старине у планини Мојсињу и околини, *Старинар* 8. еогр ад: Српско археолошко друштво, , 51 91.
- Станић, Р. (1980), Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, ур. Ђурђе ошк овић, еогр ад: Археолошки институт Народни музеј Крушевац, 65 74.
- Стојић М., Чађеновић, Г. (2006), *Крушевац Културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони става Јужне Мораве и Западне Мораве*. еогр ад Крушевац: Археолошки институт Народни музеј Крушевац,
- Таравићки Илић, М., Vasiljević, Lj., Rutić, S. (2015), The Archaeological Sites of Ukosa and Kućište in Grad Stalać, *Archaeology and Science* 10 (2014), Center for New Technology Viminacium. Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 45 56.
- Чађеновић, Г. (2002), Праисторијска налазишта на подручју Мојсињске и Послонске планине, у: *Мојсињска Света Гора*

резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика Мојсињско-Послонског комплекса, каталог изложбе: Крушевац: Народни музеј Крушевац, 7 – 10.
Чађеновић, Г. (2003), Гологлава код Сталаћа, *Крушевачки зборник 9/10*. Крушевац: Народни музеј Крушевац, 41 – 72.

Ljubiša Vasiljević

SUMMARY
ARCHAEOLOGICAL SITES ON THE TERRITORY OF STALAC AND
GRAD STALAC

The settlements Stalac and Grad Stalac are located in the territory of the Municipality of Čićevac. They are separated by the river Južna Morava. They are also 2.5 km away from the place where Zapadna Morava and Južna Morava merge into the river Velika Morava. In this area are registered a significant number of archaeological sites. In this area significant archaeological sites were registered.

The area of the present Stalac were inhabited during the period of the Bronze Age. The settlements from this period are most likely located on the site of Toplik. Archaeological research has been made on the prehistoric fortification of Gologlava. On this locality are noted existence of layers from the period of The Middle Bronze Age (Vatin Culture Group) and the beginning of The Early Iron Age Ia.

In the Grad Stalac we have remains one of the most important medieval fortification in Serbia. Fortification Stalac has dimensions of 400 x 200 metres, oriented north – south. It is consisted of a Small and Large City. Researchers have found important objects and buildings from the end of the XIVth and the beginning of the XVth century. It should be noted that archaeologists had found prehistoric pottery dating from the period of The Early Iron Age. Right next to the ramparts of the Town is a church, whose oldest parts could be linked to the period of the existence of the medieval fortress. Close to the church were found two Romans pottery kilns.

The site at Ukosa was inhabited during the Early Iron Age as well as in the Late Iron Age. It was also inhabited during the Roman period. It is important to note that VIth century fortified settlements have also been found at Ukosa. Additionally there have been finds from the period from the VIIIth to the XIth century. At the site of Kućište there is a necropolis.

Translated by Hilda Aljinović